

● Glatz Ferenc: A gyermek. Az ember- szemléletű történetírásért	3
● Puskás Ildikó: Fohász fiúgyermekért	6
● Kertész István: A gyermek Nagy Sándor	9
● Zsoldos Attila: Az Árpádok gyermekei	13
● Csukovits Enikő: Gyermekek a középkori Magyarországon	16
● Fodor Pár: Gyermekadó a szultánnak	19
● Tóth István György: Nemeurak az iskola- padban	22
● Soós István: Cigánygyerekek sorsa a 18. században	25
● Gyermekek és társadalom Magyarországon, 1815–1971	28., 36., 44., 52
Összeállította: Glatz Ferenc Szöveg: Burucs Kornélia Kép: Demeter Zsuzsanna, Stemlerné Balog Ilona	
● Susan Zimmermann: Sorsok a Monarchiában	32
● Demeter Zsuzsanna: Nyaraló gyerekek	34
● Stefány Judit: Gyermekszoba a század- fordulón	35
● Tátrai Zsuzsanna: Falusi gyermekélet Magyarországon	40
● Benda Kálmán: Cserkész táborban	48
● Magyar munkásszociográfiák, 1936–1945	50
● Frísnyak Zsuzsa: Úttörővasút a Széchenyi-hegyen	58
● Kozák Péter: Az első bébikonzervek	60
● Kovács Éva: Osztálybíróság, tanulóbrigád, pontossági verseny	61
● Szakolczai Attila: Korszakok játéka, játékok korszakai	64

Címlapon:
Catulle Mendès leányai.
Pierre-Auguste Renoir festménye, 1888

História

Szerkesztő: Glatz Ferenc

A szerkesztőség tagjai: Engel Pál
Kertész István, Sipos Péter, Szakály Ferenc,
Szász Zoltán

Munkatársak: Demeter Zsuzsanna (kép),
Stemlerné Balog Ilona (kép), Kovács Éva (szöveg),
Horváth Imre (számítógépes tördelés)

Felelős kiadó: História Alapítvány
Elnök: Niederhauser Emil
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Üri u. 53.
Telefon: 156-0457 Levélcím: Pf 9. Bp. 1250
A História Alapítvány bankszámlaszáma:
501-012539-4 OTP Bp., I. Ker. Alagút u. 3.

Szedés, tördelés: MTA TTI Kiadványcsoportja
Vezető: Burucs Kornélia
Nyomás: MESTERPRINT Kft.
Budapest, Külső-Mester I. 82–86.
Felelős vezető: Szilágyi Tamás

Megjelenik évente tízszer.
Előfizetési díj: 1 évre 750 Ft

Terjeszti: a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Helírmél, 1900 Budapest, Lehel u. 10/a
közvetlenül vagy postautalványon
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi
Vállalat
Budapest, Pf. 149. H-1389

HU ISSN 01392409. Index: 25384
Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza!

A gyermek

Az emberszemléletű történetírásért

Melyek azok az erők, amelyek hosszú távon, évtizedekre, századokra határozzák meg az emberiség sorsát? Az egyén, a családi, helyi kisközösségek, közösségek, régiók sorsát. Netán állampolgári, nemzeti közösségek vagy éppen kontinensek életét. Végső fokon a Glóbuszt, már-már a világmír birtokbavételről gondolkodó emberiség sorsát. Kérdés, amely mindegyre foglalkoztatta a múlttól, jelen-jövőről gondolkodó társadalomkutatókat. Történészeket is. De remélhetően a politikusokat is.

I. Mégiscsak az ember

Épített technikai környezetünk

Firtatjuk: vajon mennyire számol történetkutatásunk az elmúlt két évszázad „épített környezetének” gyors és gyökeres változásaival. A természettudományos gondolkodás és csodálatos eszköztára, a technika szédítő fejlődésével. Amelynek köszönhetően számba vehetetlenül gyarapodott a napi élet eszköztára, szerszám- és gépi ellátottsága, sőt felnőtt az „értelmes technika”, a számítástechnika, amely már lehetővé teszi a munka- és termelési részfolyamatokban az emberi jelenlét gépi helyettesítését. Termelési teljesítőképességünk követetetlenül megnövekedett. Közösségi és termelési szervezeti adminisztrációink hatósugara beláthatatlanul kitágult, közösségpusztító fegyvertárunk uralhatatlanná vált. Önkritikusan beszélünk arról, vajon az utóbbi két évszázaddal foglalkozó történetírásunk miért nem figyel jobban a technikai-természettudományos tényezőkre? Vajon nem a korszak egyik lényeges meghatározó tényezőjét hagyja számításán kívül?*

Kritikusan beszélünk korunk politikájáról, amelyik a kontinens keleti felén, az izgatott társadalmi átalakulások közepette nem figyel eléggé a korszakos változásban a tudásipar, a tudomány megnövekedett szerepére. Mind a törvényhozásban, végrehajtásban, mind a politikacsínáló médiákban napi párt- és érdekcsoport-csetepatéokra vesztegeti összenergiáját.

Ember és természeti környezet

Firtatjuk: vajon képes-e történettudományunk bemutatni az emberi és a nem emberi élővilág viszonyában bekövetkezett változásokat az évezredek során. Bemutatni az embert mint a földi biológiai rendszer egyik, de meghatározó „alkotóelemét”. Tanítványaink másfél évtizede lelkes figyelemmel dolgozzák föl szemináriumokon a természet és ember viszony, melynek egyensúlya az ember mindenkori fennmaradásának elsődleges feltétele. Eltávolodnak az ipari-technikai forradalmak nagy deficitjétől, amely a természet legyőzésére nevelte még tanáraik korosztályát, bennünket. Az ipari technokraták megtalálták ideológiájukat mind a kapitalista piaci, mind a szovjet típusú, állami utasításos rendszerekben, hogy csak a beton-, vasbeton kolosszusok közé, mesterséges életfeltételek között képzelhessük el emberi jövőnket. Úgymond a „modernségünket”. Vajon figyelünk-e az élő természettudományok nagy ívű elgondolásaira az ezredvégen: az ember biológiai-természeti környezete megóvásának fontosságára? Mondjuk, legalább a földi élővilág egyensúlybomlásának veszélye figyelmeztessen: az évezredek során mindig nagy szerepe volt a természet és ember viszonyának. Legyen e viszony is a történetkutatás tárgya. És firtatjuk a politika ésszerű aktivizálódását, ha már a társadalomtudományokkal, önmagunkkal szemben kritikusan beszélünk. Kritikusan, mint évtizeddel ezelőtt, amikor vizeinket féltettük a szovjet rendszerben is helyét megtaláló ipari megalomániától. De elismerően nyugtázva, ha, mint ma, segíthetjük magunk erejével a jó kezdeményezéseket.

* Vö. a História 1997/4. számának A mi huszadik századunk c. cikkével.

Tesszük ezt, mert töprengünk, magunkat kérdezve, forrásanyagainkat faggatva: melyek azok az erők, amelyek hosszú távon határozzák meg emberi fejlődésünket?

Emberi környezet, emberi cél

Firtatjuk: vajon képes-e századunk nagyra nőtt technikai-természettudományos apparátusa feltenni magának a kérdést: mi végre mindez? Kérdezzük biológusainkat, ökológusainkat is: vajon látják-e, hogy ember és természet viszonya kölcsönviszony. Ahol a meghatározó mégiscsak ember-voltunk megtartása és ember-voltunk tartalékainak további mozgósítása. Értjük a biodiverzitás, az élővilág sokféleségének szükségét, lelkesedünk, ha lehet, teszünk is érte. De aggódunk, ha a történelemhez azért fordulnak, hogy változatlanul helyreállítsák múlt századi mocsárvilágunkat, s talán még hozzákezdjenek ismét a kórokozókat hordozó állatfajok újraszaporításához is. Mert úgymond, a biodiverzitás ezt követeli. Mint ahogy kérdezzük: mi végre? Joggal csodált gépipari-termelési csúcstechnológia, a termelés-szervezet tökéletesítése, a hozzá kapcsolódó gazdasági (banki, kereskedelmi stb.) rendszerek kifejlesztése, a csodálatos eszköz- és lakókultúra? Látják-e technikusaink, zseniális fizikusaink, kémikusaink, hogy a technikai rendszerek fejlesztésének – de ugyanígy a biológiai egyensúly megőrzésének – célja az egyszer megélhető emberi élet teljesebbé tétele? Ismerik-e természettudósaink az emberek élet-céljait, azon társadalmat, amely számára csodagépeiket megszerkesztik, az új természeti környezetet – segítő kezünket is fogva – újraélesztik? S hogy fennáll a veszély – először a történelemben –, hogy emberszemléletünk vezérmotívuma csak a „technika-kiszolgáló ember” újratermelése lesz. És kérdezzük: figyelünk-e eléggé a jövő század közösségi rendszeréről gondolkodók – politikusok, újságírók, kutatók, tanító értelmiségiek –, hogy az emberek célja mégiscsak az: jól érezni magukat, értelmesen megélni életüket. Ahogy mi, történészek is feltesszük a kérdést: vajon hogyan változtak évezredek óta az emberiség életcéljai? Hogyan tette lehetővé éppen a technika, a mögötte álló mérnöktudomány és élettan, hogy emberközpontú életcélokat követhessünk, és hogyan fogalmazták meg ezen életcélokat a társadalomtudományok?

Töprengünk, forrásanyagainkat, nemzeti-egyetemes tényanyagunkat faggatva, mert keressük, melyek azok az erők, amelyek hosszú távon határozzák meg emberi fejlődésünket. Rátalálunk a technikára, az élő környezetre. Számon kérjük társadalom-tudósainktól, önmagunktól e tényezők szem előtt tartását. Hogy azután töprengéseinkben visszajussunk az ipari-technikai forradalom előtti gondolkodók alapigazságához: mégiscsak az ember a végső mozgató. A maga teremtette társadalmi-közösségi formákkal, individuumával, intézmény-környezetével, magához mért kapcsolatrendszerével élettelen s élővilág környezetéhez. S most már az Egységet sürgetjük a szemléletben, fizikusok, kémikusok, biológusok, társadalomtudósok szemléletében.

II. Az új történetírás

Az alternatívák kutatásának tudománya

Sokéves törekvésünk: történelmi témaválasztásaink során szabadítsuk ki az embert a politikai intézmények rabságából. A történelem ne legyen a politikai pártok, apparátusok harcainak története. Még akkor sem, ha tudjuk: ezek döntései hosszú távon meghatározók egy közösség életére. Szabaduljunk meg a

joggal tisztelt két és félezer athéni polgár politizáló szemléletének másolásától, a csodálat keltette másolási kényszertől. A sokmilliárdosra duzzadt emberiség élete nem szorítható e másolt keretekbe, és nem írható le a politikai képviselők és azok tusáinak működéseként. Mily tört részében foglalkozik az emberiség azzal, amit ma a pártharcra, diplomáciai háborúkra szűkített politikának nevezünk! S mégis, disszertációk, tanszékek, intézetek témái között túlnyomóan ezekről olvashatunk, hallhatunk.

Talán túl erős bennünk a visszaszorított vágy, hogy a hatalmi játékokba beleszólhassunk? Ha már a jelenben nem tudunk, hát legalább utólag. Amikor már a politikai csaták szereplői nem beszélhetnek vissza, vagy nem is legyinthetnek? Gyakori vád ellenünk, önkritikus megfontolásra készítő vád. A História egyik célja, indulásától, az önkritikus társadalomszemlélet, az önkritikus tudósi magatartás kialakítása volt. Nem a mások kritizálása, melyre e honban oly sok hajlam található, hanem a magunk kritikája.

Sokéves törekvésünk: rámutatni, hogy a történelemben az élet mindig csak egyszer, de mindig sokféleképpen volt megélhető. Nem látjuk igazoltnak a teljes determináció jelenlétét az egyén életében. (Vajon nem a természettudományok, mint determinált, az ismételhetséget a bizonyítás feltételének mondó fizikával, kémiával, matematikával szembeni kisebbségi-érzet szülte ezt a törekvést: igazolni a teljes determináltságot a társadalmakban. Mint az élettelen természetben? Hogy bennünket társadalomtudósokat is „egyenrangú”-ként kezdjenek az ipari forradalom évszázadaiban?) Az emberi élet az egyén szintjén is az alternatívák sokasága. Sőt! Hajlunk azt mondani: a történettudomány célja a mindenkor alternatívák feltárása. Amely alternatívák között a kor emberének döntenie kellett. Egyénnek, kisközösségnek, nemzeti, állampolgári közösségnek. A történelem a cselekvő ember történelme. A História szerkesztőjének a közlőny indulása óta ez a vezérmotívuma: a tematika alakításánál, kéziratok rendelésénél, bekezdések, sorok, címek igazításánál, képek válogatásánál.

Individuális történetlátás

Sokéves törekvésünk, hogy bemutassuk: egy időben ugyanazt a napot, ugyanazt az eseményt egyénileg mindenki másként éli meg. Arról beszélünk: individuális történet szemlélet jelenlétére van szükség. A cselekvő egyént megragadni képes történeti felkészültségre, mindenekelőtt az egyén és a csoportlélektan eredményeinek hasznosítására. (Rövid életet megélt, egyedülállóan érzékeny emberségű, fiatal barátunkkal társalogtunk erről sokat, saját disszertációnk célrendszerét magyarázva másfél évtizeddel ezelőtt.) Figyelni jobban az embert egyénittem bemutató témákra: életsorsokra. Megszabadulni az agyontipizálás kényszerdivatjától. Figyelni az egyéni elképzelésekből, sőt a „véletlen”-től is függő körülmények közötti döntési helyzetekre. Nem, nem társadalomnevelési céllal mondtuk, mondjuk. Csak egyszerűen a napi történelmi tapasztalás mondatja, mondatja ezt. Igaz, ránk férne a figyelmeztetés: el kell fogadni, hogy más joggal nézhet más szemmel ugyanarra a történésre; s hogy nem feltétlenül az az egyetlen hiteles emberi megközelítés, ahogyan én látom az eseményeket.

Sokéves törekvésünk, hogy bemutassuk: a köröttünk zajló történeteket, a történelmet változó egyéniségként, változó korosztállyszemmel néztük, éltük meg. Gyermekként, aktív, majd öregedő felnőttként. Lélektani alapelemzés tárgya ma már, hogy a társadalmi-politikai nézetek, sőt az egyéni életcélok mennyire meghatározottak fiziológiai-lelki állapotainktól. Hogy a korosztályok elhelyezkedése a közösségben nagyon is

jellemző a közösség belső szerkezetére. De vajon mikor, hogyan élték meg a történeket az egyes korosztályok? Beszélünk „társadalom”-ról, s vajon közben nem túlságosan egy elképzelt „átlagolt” kép lebeg előttünk? Amely átlag egyénitettlen talán így írható le: javakorabeli, férfi, termelőmunkában részt vevő, politizáló. És mi van a nőekkel, mi van a kor gyermekeivel? (A nők emancipáció-történelme már nagy hangsúllyal szerepelt történelmi irodalmunkban az utóbbi két évtizedben, a gyermek még csak elvétve. Az „öregék”-ről pedig szinte teljesen megfeledkeztünk.)

A gyermek középkori, újkori (európai) történelméről szóló első művet épp a História legkorábbi számainak egyikében taglaltuk.** S most, sokévi előkészítő jegyzetelés után, megkeresve azokat, akik egyáltalán figyelnek közülünk a történelem ezen dimenziójára, közrebocsátjuk az alábbi kis cikk-gyűjteményt a „gyermek”-ről.

III. Gyermek: múlt és jövő

Vázlatszavak a sok évvel ezelőtt kelt cédulákról. (A História egy-egy tematikus száma így készül: cédulákra vésett grafitos mondatokban körvonalazódnak a témák, témátörédek. Fél vagy több év is eltelik, míg újabb cédula kerül a tematikák szerint gyarapodó papírdarabkához. Szempontok, ötlettörédek gyűlnek így, alakulnak. Vagy kerülnek feledésbe, papírkosárba. Kapagépezés, metszés, borfejtés vagy éppen a munkát követő tenisz közben éppúgy, mint kóborolva a világ különböző részein, konferenciák szünetében figyelve a helyi lakosság mindennapjait.)

1. Gyermek a történetírásban (Az 1980-as évek historiográfiai előadásainak egyik vázlatdarabja.)

A gyermekre mint témára a történetírás a 19. század első felében az emberi életpálya részeként figyelt fel. A kor történetírója részben alkalmazza az európai filozófiai és szépirodalom évezredes alap gondolatát: a gyermekkor az egyéniség legaktívabb formálásának kora. Másrészt a történetírásra hatással van a 18. századi felvilágosodás emberszemlélete. Az arisztokráciához, illetve a kor értelmiségéhez eljutó felfogásban szinte gyermek-kultusz rejlik. A gyermek a nyíló értelem maga, azzal foglalkozni a legnemesebb cselekedetek közé tartozik. (A gyermekét pólyázó felvilágosult főherceg-nádor esete.)

A közfelfogás is, nem csak a történetírás ennek hatására mozdul: Európában és Magyarországon különböző gyermekvédő intézmények jönnek létre.

A politikában az alsó fokú oktatás, a gyermek rendszeres képzése állami feladatként jelenik meg. (A magyarországi Ratio Educationis, európai párhuzamok.)

2. Az ipari forradalom és a gyermek. Az ipari forradalomnak tömegméretekben jól képzett munkaerőre volt szüksége, olyanra, aki érti az üzemben a munkafolyamatot, igazgatásban, politikában állampolgárként alapvető ismeretekkel rendelkezik. (Írni, olvasni, számolni tud és bizonyos honismereti, történeti, földrajzi ismeretei vannak.) Ugyanakkor olyan viselkedéskultúrával rendelkezik, amelyik az állampolgári együtttest, a közösséget kiszámíthatóan működőképessé teszi. A napi érintkezési rendszerek gyakorisága, a tömeges munkaszervezet, városi életmód megköveteli bizonyos viselkedési és ismeretnormák elsajátítását. A gyermeknevelés a modernizáció, az iparosodás feltételévé válik. (Mostani, évek utáni, tintás rávésés a cédulára: Mily csodálatos gondolati összefonódás a „társadalomtudós” és a „gépészek” között. A felvilágosodás

csupa-ész filozófusai és a kortárs ezermester füsttől, durva vasszerszámtól koszos kezű iparosai között! Még nincsenek tanszékeik, akadémiáik, amelyek elválasztanák a gondolkodókat!) Az adófizetők így, a kialakuló igazgatási rendszereket, az államokat olyan oktatási intézmények fenntartására kötelezik, amelyek keretében a gyermekek elsajátítják ezeket az ismereteket. Így születik meg a 19. század első felében az általános oktatás. Az első oktatási, kulturális törvények. Másrészt a gyermekmunkát törvények szabályozzák. (Magyarországon először 1840-ben. Majd a századvégen minden törvényben találhatóak gyermekre vonatkozó paragrafusok.)

3. A szociális mozgalmak kora. A 19. század végének egyik korjelensége: a tömegesség. Ez is az ipari-technikai forradalom eredménye. (Tömeges írni-olvasni tudás, a tömeges közlekedés a napi rendszeres érintkezési kultúra feltétele.) Az általános tömegkulturális színvonal egyik eredménye: figyelni az emberre, nemcsak mint javakat termelő lényre, de „antropológiai” egységre. (Ez már későbbi fogalom.) Már nemcsak a viselkedési normarendszerekből kívülrekedt esetekkel, szegényekkel foglalkozni, hanem általában az emberrel, nemek, korosztályok szerinti csoportosításban: a nőkkel, az öregekkel, a gyermekekkel. (Nők politikai, kulturális emancipációja, a nyugdíj problémája.)

4. Bennünket már a jövő érdekel. Egy tudatosan szerkesztett új oktatáspolitikai alapvetése az ezredfordulóra. (Valójában ez is múlt, a cédula 1989-ből származik.)

Alapelv: a történelem során mindig csak egy meghatározott számú csoportot voltak képesek bevonni a rendszeres képzésbe. A művelődés története az őstörténettől napjainkig, egy folytonosan nyíló szárú háromszöggé rajzolható le. A társadalom munkaszervezete kezdetben egészen keveset volt képes „eltartani” a tanultakból. Uralkodók, nemesek nem voltak mások, mint a szükséges ismeretekkel, csiszolt képességekkel rendelkező vezetők. Gyermekük révén újratermelik e csoportot. A gyermek történelme látványosan mutatja e művelődéstörténelmi fejlődés-elképzelésünket. Nekilendülések: folyóírás (13–14. sz.), ipari-technikai forradalom, polgárosodás (18–19. sz.) és most a tömegkommunikációs forradalom, az informatika. A jövő gyermekének már képesek vagyunk szociális származástól függetlenül az esély-egyenlőséget biztosítani. Ez a mi liberalizmusunk: biztosítani a gyermeknek az esélyegyenlőséget. Nem csak etnikai, vallási származástól, a nemi hovatartozástól függetlenül. De függetleníteni a szociális származástól is. Érvényesüljön – a közösség érdekében – a tehetség, a rátermettség. Ezért kell az államnak új oktatáspolitikára vállalkoznia. És ezért kell az államnak általában kiemelten foglalkozni a gyermekkel. (No és az öregekkel! A gyengékkel.)

Ilyen és hasonló cédulák. Befőttesgumival kis kötegbe foglalta. A szerzői felkérések, tematikák indítói. Játékról (a feledésbe merült homo ludensről), a szokásrendszerről, a fizikai képességek és a szellemi képességek fejlesztésének egységéről és kívánalmáról, és így tovább és így tovább...

*

Mert keressük a történelemben azokat az erőket, amelyek hosszú távon, évtizedekre határozzák meg a társadalmak sorát. És keressük azokat az új szempontokat, amelyeket történettudományunk alkalmazhat a mindenkori társadalmak rajzában. Hogy olvasóink, iparos, paraszt, tisztviselő, nem szakmabeli értelmiségiek előtt hitelességünk lássék. Hogy a társadalmat – technikai, genetikai csodatalálmányaival, esendő embe-
reivel – mint egységet szemléljük.

**Makkai László: Gyermek a középkorban. (Ph. Ariès először 1960-ban megjelent könyvének új kiadása kapcsán.) História, 1979/2. szám